

СТРАТЕГІЧНІ ВЕКТОРИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇНИ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ЧАС

Князєва О. А., доктор економічних наук, професор, професор кафедри Економіки та цифрового бізнесу, Державний університет інтелектуальних технологій і зв'язку, м. Одеса, Україна

e-mail: 7234275@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-9853-0637

***Анотація.** Метою дослідження є визначення стратегічних векторів економічного розвитку країни у післявоєнний час і місця та ролі армії у цьому розвитку. Встановлено, що у сфері фінансування ЗСУ акцент робиться на живу силу, технічне оснащення та отримання допомоги від країн-партнерів, що не гарантує загальної військової потужності. Україна потребує кардинальної зміни стратегії власного захисту, яка повинна базуватися на інноваційному оновленні оборонного комплексу із подальшою конверсією та трансфером технологій. Обґрунтовано доцільність вивчення досвіду розвитку економіки й армії Ізраїлю з погляду схожості проблеми безпеки. Практична цінність дослідження полягає у визначенні першорядних векторів стратегії післявоєнного розвитку країни, зокрема: домінування за якісними показниками; конверсія і трансфер технологій з військової сфери у суспільно-економічні сфери; розвиток інтелектуального потенціалу й системи підготовки кадрів; раннє попередження конфлікту; формування інвестиційно-привабливих секторів економіки, заснованих на технологічному домінуванні; розвинення оптимальних моделей партнерських відносин.*

***Ключові слова:** післявоєнний економічний розвиток, стратегія, інновації, трансфер технологій.*

STRATEGIC VECTORS OF THE COUNTRY'S ECONOMIC DEVELOPMENT IN THE POST-WAR

Kniazieva Olena, D.Sc.(Economics), Professor, Senior researcher, Professor of the Department of Economics and digital business State University of Intelligent Technologies and Telecommunications, Odessa, Ukraine

e-mail: 7234275@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-9853-0637

***Abstract.** The aim of the study is to form strategic vectors of economic development of the country in the postwar period and to determine the place and role of the army in this development. To achieve this goal, a number of general scientific methods of cognition were used, in particular dialectical cognition, morphological analysis, scientific abstraction, etc. It is established that today in the field of army financing the emphasis is on manpower, technical equipment and assistance from partner countries. The analysis of statistical data allows us to state that the number of manpower and equipment does not guarantee the total military capacity, so for the effective development of the armed forces the emphasis should be on technological and innovative advantages, improving quality, hall efficiency, sustainable partnerships and more. Ukraine needs a radical change in its self-defense strategy, which should include an economic component aimed at initiating innovative renewal and development of the defense complex. In turn, the innovative development of the army can become a locomotive of innovative development of the economy as a whole. An example of successful implementation of such a strategy is Israel, the expediency of which is based on certain analogies in the current state of security, namely: significant numerical advantage of opponents, relative lack of strategic depth, permanent regional instability, the need to rely on their own strength. The practical value of the study is to determine the primary vectors of the strategy of further postwar development, they include: dominance in qualitative indicators; conversion and transfer of technologies from the military sphere to the socio-economic and industrial life of the country; development of intellectual potential and improvement of the training system, early prevention of conflict or local incident; formation of investment-attractive sectors of the economy based on technological dominance obtained as a result of technology transfer; finding and developing optimal models of partnership in order to accelerate the post-war reconstruction of the country. In further research it is planned to conduct research in the direction of forming a roadmap for the implementation of the proposed vectors of development.*

***Key words:** post-war economic development, strategy, innovations, technology transfer.*

JEL Classification: L100, O310.

Постановка проблеми. Війна, що розпочалася із вторгненням РФ на територію України, окрім низки суто військово-політичних, суспільних та загальноекономічних проблем, виявила ще й проблему суттєвої нестачі наукових і практичних розробок щодо принципів та методів організації економіки воєнного часу й розвинення оборонно-промислового комплексу (ОПК) і збройних сил України (ЗСУ) у контексті розвитку економіки країни. Це обумовлено насамперед відсутністю вагомих передумов для активізації таких розробок та досвіду ведення активних бойових дій (за виключенням зони ООС). Втім, поточна ситуація

призвела до усвідомлення необхідності перегляду як існуючих (оперативних та тактичних) підходів до організації економіки воєнного часу, так і загальних (стратегічних) принципів подальшого, післявоєнного розвинення економіки країни за умов наявності потенційної загрози.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням забезпечення суто воєнної безпеки присвячено низку спеціалізованих наукових праць, а також існуюча законодавча база, де визначені основні пріоритети та механізми функціонування країни та її збройних сил [1, 2]. Також існує низка наукових праць, присвячених концептуальним та прикладним аспектам підготовки кадрів, матеріально-технічного забезпечення армії тощо [3-5]. Попри безумовну актуальність дослідження питань усебічного розвитку збройних сил України, зокрема з погляду економічного й управлінського чинників цього розвитку, серед чисельних наукових праць існує лише невелика кількість досліджень, присвячених саме економічним аспектам проблеми. Так, у статті В. І. Кравченко [6] було викладено теоретичні положення щодо сутності військової економіки та військових фінансів і запропоновані напрямки розвитку ОПК та військової економіки загалом.

Нині питання розвитку сфери військової економіки як такої, безпосередньо ОПК та інших промислових, логістичних, управлінських аспектів вітчизняної економіки мають першочергову актуальність. Воєнні дії, що відбуваються в Україні, визначили існуючі прогалини як у самій оборонній стратегії, спрямованій на очікувану багатосторонню підтримку з боку НАТО та інших партнерів, так і в низці фінансово-економічних питань, зокрема щодо цільової спрямованості оборонних видатків, методів перебудови економіки під вимоги воєнного часу тощо.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Орієнтація на фінансову підтримку міждержавних військових угруповань, іноземну військову допомогу та інші чинники, що виявилися не в повному обсязі реалізованими, призводять до усвідомлення необхідності перегляду концептуальних та прикладних засад військової економіки як такої, а також економічних основ розвитку збройних сил країни. Безумовно, цей розвиток не можна розглядати окремо від відновлення національної економіки України, тому це питання слід враховувати при розробці загальної стратегії післявоєнного економічного розвитку.

Мета дослідження. Метою статті є визначення стратегічних векторів економічного розвитку країни у післявоєнний час і місця та ролі армії, ОПК у цьому розвитку.

Основний матеріал. У Стратегії воєнної безпеки України [1] зазначено, що воєнна безпека повинна забезпечити сталий розвиток держави на основі найвищих цінностей демократії, верховенства права, свободи, гідності, безпеки і процвітання громадян усіх національностей шляхом, серед іншого, готовності національної економіки, населення та всієї держави до надання відсічі збройній агресії проти України. Реалізація цих тверджень, серед іншого, базується на:

- узгодженні оборонного бюджету із ресурсними можливостями національної економіки;
- використанні можливостей державно-приватного партнерства та військово-технічного співробітництва із партнерами;
- оновленні та розвитку виробничих потужностей ОПК, залученні інвестицій і використанні власного та міжнародного науково-технічного потенціалу.

Відповідно до Стратегії національної безпеки та Концепції розвитку сектору безпеки й оборони, щорічне бюджетне фінансування сектору безпеки й оборони має становити не менше 5% від валового внутрішнього продукту (ВВП). Це, з одного боку, досить суттєва сума. Наприклад, у США аналогічний показник становить 3,7%, у КНР – 1,7%, в Ізраїлі – 5,6%. Проте, структура видатків Міністерства оборони України [7] свідчить, що 76% від загальної суми фінансування спрямовується на забезпечення діяльності ЗСУ в частині підготовки кадрів і військ, медичне забезпечення особового складу, ветеранів військової служби та членів їхніх сімей, ветеранів війни. Розвиток, закупівля, модернізація та ремонт озброєння, військової техніки, засобів та обладнання загалом охоплює 19,35% бюджету. Немає статті витрат, спрямованої на державне чи інше фінансування власних інноваційних розробок та наукових досліджень оборонної сфери, виробництво власних інноваційних продуктів ОПК. До того ж станом на 2020 р. частка витрат на виконання усіх наукових досліджень і розробок у ВВП України становить лише 0,41%, а державні капітальні інвестиції у державне управління та оборону (загалом) дорівнюють 12,26% [8].

Отже, у сфері фінансування ЗСУ акцент робився на живу силу (підготовку, медичне обслуговування тощо), технічне оснащення та (в разі потреби) на отримання допомоги від

країн-партнерів. Планувалося у майбутньому узгодити систему фінансового забезпечення ЗСУ зі стандартами та нормами країн НАТО, а саме 50% видатків мало бути спрямовано на утримання, 20% – на підготовку військ, а 30% – на розвиток озброєння та військової техніки. Втім, ці критерії у реаліях сьогодення не забезпечують ефективність збройних сил, зокрема, з погляду кількісної та якісної характеристики озброєння, зменшення залежності від країн-партнерів тощо.

Аналізуючи дані (табл. 1) щодо деяких характеристик збройних сил країн світу станом на 2021 р. [9], можна помітити, що ЗСУ України за критерієм чисельності живої сили майже у п'ять разів менші за потенційного супротивника, та у три рази менші за загальною кількістю (з врахуванням резервістів, воєнізованих формувань тощо). Проте, за кількістю воєнних на одну тисячу населення показники майже однакові. За показниками загальної військової потужності [10] можна помітити, що чисельна перевага (наприклад, як у КНДР) не забезпечує високі місця у рейтингу загальної потужності армій світу, оскільки цей показник враховує не лише кількісні характеристики збройних сил, а й низку соціально-економічних, політичних та інших чинників країни загалом, що впливають на боєздатність армії.

Таблиця 1

Показники країн за рівнем розвитку збройних сил (станом на 2021 р.)

Країна	Усього: збройні сили, резерв тощо, осіб	З них збройні сили, осіб	Кількість збройних сил на 1 тис. населення	Частка витрат на збройні сили у ВВП країни, %	Рейтинг військової потужності (показник/місце у світовому рейтингу)
Китай	4015000	2185000	2,9	1,7	0,0511/3
Індія	5137500	1455550	4,0	2,9	0,0979/4
США	2233050	1388100	6,8	3,7	0,0453/1
КНДР	7769000	1280000	306,1	≈ 5,6	0,462/30
РФ	3568000	1014000	25,1	4,3	0,0501/2
Україна	1211000	209000	27,6	4,1	0,326/22
Франція	375100	203250	5,6	2,1	0,1283/7
Німеччина	213550	183500	2,7	1,4	0,232/16
Ізраїль	642500	169500	76,3	5,6	0,262/18

Джерело: відкриті дані [9, 10]

Відтак, можна констатувати, що чисельність живої сили та техніки не гарантує загальної військової потужності, тому для ефективного розвитку збройних сил акцент необхідно робити на технологічних та інноваційних перевагах, на підвищенні якісних характеристик ЗСУ, на загальній ефективності використання коштів, на сталості партнерських відносин тощо. Зауважимо, що у нашому дослідженні мова не йде про ефективність стратегічного, оперативного і тактичного командування, що, безумовно, у значній мірі забезпечує переваги та військову потужність.

Поточна ситуація надала змогу чітко усвідомити, що Україна потребує кардинальної зміни стратегії власного захисту. Ця стратегія, серед іншого, має містити й економічну складову цих процесів, спрямовану саме на ініціацію інноваційного оновлення та розвитку оборонного комплексу.

З іншого боку, інноваційний розвиток ОПК може стати локомотивом інноваційного розвитку економіки в цілому. Прикладом успішного застосування такої стратегії є Ізраїль, де ОПК відіграє вагомий роль у розвитку як Армії оборони Ізраїлю (АОІ), так і інноваційної економіки країни в цілому. Сутність підходу, що застосовує Ізраїль, полягає у тому, що бюджетні на інші видатки, які спрямовуються у наукові дослідження, підготовку кадрів, військову медицину та інші напрями інноваційного розвитку АОІ, ОПК та сфери безпеки, в адаптованому вигляді переносяться у суспільне життя у вигляді будівельних, інформаційно-

комунікаційних, промислових, медичних та інших технологій. Тобто активно застосовуються принципи конверсії та трансферу технологій. Так, за даними ряду дослідників [11], важливе значення для розвитку економіки Ізраїлю мають технології, одержувані цивільним суспільством через конверсію у сфері інформаційно-комунікаційних технологій, медицини, підготовки кадрів тощо.

Доцільність аналізу досвіду розвитку сфери безпеки Ізраїлю з метою його адаптації до реалій України зумовлена тим, що можна визначити певні аналогії у поточному стані проблеми безпеки України за такими критеріями:

1. Значна кількісна перевага потенційних чи існуючих супротивників як у живої сили, так і в обсягах техніки обумовлена, серед іншого, чисельністю населення країн та можливостями фінансування з погляду принципів формування військового бюджету і наявності природних ресурсів як джерела наповнення державного бюджету. Так, нафтогазові родовища РФ саме і є вагомим джерелом фінансування збройних сил, а чисельність населення майже втричі перевищує населення України. Чисельність населення Ізраїлю становить приблизно дев'ять млн. осіб, що в десятки разів менше за чисельність супротивників з арабського світу.

2. Відносна недостатність стратегічної глибини, обумовлена географічними особливостями та розмірами країн. На відміну від противників, країни, що розглядаються, не мають значних за площею територій, які могли б бути задіяні для передислокації збройних сил, забезпечення тилового виробництва тощо.

3. Перманентна регіональна нестабільність та затягування конфлікту. Ця ситуація в Ізраїлі існує майже з моменту його заснування, а Україна отримала загострення цього конфлікту у 2014 році. Треба усвідомлювати, що стратегічні пріоритети та риторика РФ як країни-агресора, спрямована на «збирання земель» (яке, до речі, було актуальним ще за часів правління Івана III Васильовича у XV сторіччі, а зараз має вигляд відвертого порушення усіх світових юридичних та суспільних норм), ймовірно, залишаться навіть у разі підписання будь-якої мирної угоди між сторонами конфлікту. Незважаючи на те, що така позиція РФ завдяки санкціям та міжнародному засудженню сприятиме стрімкому погіршенню її соціально-економічного та геополітичного становища, існуюче політичне керівництво з великою ймовірністю продовжуватиме загарбницьку політику в тому чи іншому вигляді, особливо на південно-східному напрямку нашої країни.

4. Політика спирання на власні сили. Цей фактор був визначений як пріоритетний для Ізраїлю майже з початку арабо-ізраїльського конфлікту. Україна у 1994 р. погодилася на статус без'ядерної держави, підписавши Будапештський меморандум, та за наявності перманентних економічних проблем, ускладнених суттєвими змінами стратегічних геополітичних векторів та іншими чинниками, сформувала майже пасивну стратегію розвитку збройних сил та системи військової безпеки в цілому. Пізніш орієнтація на вступ до НАТО та ЄС, а також інші фактори сприяли тому, що розвиток ЗСУ та інших структур здійснювався з орієнтацією на передбачений захист країн-гарантів у разі потреби. Втім, реальна ситуація виявила недостатню працездатність низки угод, внаслідок чого Україна була змушена спиратися переважно на власні сили (особливо на початку конфлікту щодо живої сили та техніки).

Реалії поточної війни дозволили швидко усвідомити, що для України за існуючих умов та при відсутності реальної підтримки у вигляді особового складу та летальної зброї з боку країн-партнерів пріоритетним напрямком розвитку ЗСУ у воєнний і післявоєнний час є перевага за «якісними» показниками як стратегічного, технічного, технологічного і тилового забезпечення, так і тактико-технічної підготовки кадрів усіх рівнів, їх екіпірування та спорядження. Це, перш за все, повинно базуватися на активізації науково-дослідних розробок, їх імплементації в ОПК із подальшою конверсією у цивільне життя суспільства.

Питання трансферу технологій та узгодженості потенційної конверсії є важливим і тому, що Україна наразі несе колосальні економічні втрати, тому більшість науково-технічних розробок військового призначення мають містити подвійне призначення, що дозволить оптимізувати витрати грошей та часу на відновлення держави у післявоєнний період. Так, у Національній економічній стратегії на період до 2030 року [11] зазначено, що розвиток ОПК має спиратися на забезпечення: довгострокового планування та інвестицій держави в інновації; державній підтримці оборонних науково-технічних досліджень; впровадження сучасних технологій в ОПК; надання грантів на застосування технологій ОПК в інших галузях; інтеграції ОПК з класичними секторами економіки; інтеграції ОПК із сферами освіти та науки. Відтак, вже існує законодавча база як інноваційного розвитку, так і трансферу технологій з ОПК у різні сфери економіки та суспільства. Але реалії сучасності

вимагають переосмислення як стратегії подальшого економічного розвитку, так і ролі та значення збройних сил у житті держави. Тому необхідно розглянути існуючі стратегічні цілі під іншим кутом.

Вважаємо, що ключовим пріоритетом економічного розвитку країни у післявоєнний час є формування інноваційно-спрямованої стратегії, в якій, поряд із орієнтирами, визначеними у дослідженні ряду авторів [11] (розвиток відновлюваних джерел енергії, цифрової економіки, забезпечення рівного доступу для бізнесу та безбар'єрного рух капіталу за рахунок партнерства, інвестицій тощо) має бути задекларовано пріоритетність інноваційного розвитку ОПК шляхом включення його потреб у коло інноваційних трендів та фінансових пріоритетів на всіх рівнях – від стартапів до великих державних та міждержавних інноваційно-інвестиційних проектів. Цей пріоритет може бути ефективно забезпечено завдяки реалізації одного з драйверів розвитку економіки країни – цифровізації більшості сфер економічної діяльності та державного управління.

Вважаємо, що у післявоєнний період доцільно сформуванню такої економічної стратегії відбудови країни, яка, базуючись на засадах конверсії та трансферу технологій, була би спроможна забезпечити не лише швидке та ефективне відродження соціально-економічного життя країни, а і її подальший сталий розвиток при одночасному дотриманні оновленої доктрини безпеки в умовах наявності постійної загрози. Означимо першорядні вектори стратегії післявоєнного розвитку:

□ домінування за якісними показниками – знаходиться на перетині інтересів збройних сил (в частині вимог щодо технічних характеристик озброєння, інформаційно-комунікаційних систем, медицини тощо) та науково-технічного потенціалу країни в особі Міністерства освіти і науки та Національної академії наук України й інших установ, здатних забезпечити наукове обґрунтування, розробку і впровадження необхідних технологій та інноваційних рішень;

□ конверсія та трансфер технологій з військової галузі у сфері суспільно-економічної та виробничої діяльності – належить до компетенції профільних Міністерств, зацікавлених у впровадженні визначених технологій (наприклад, до Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства інфраструктури України, Міністерства цифрової трансформації України) у цивільне життя, господарські та виробничі процеси;

□ розвиток інтелектуального потенціалу та удосконалення системи підготовки кадрів, зокрема, надання змоги військовим закладам освіти готувати фахівців цивільних спеціальностей (рівня молодшого бакалавра та/чи бакалавра), які після проходження військової служби отримували б необхідні теоретичні знання та компетенції відповідно до фаху, підкріплені практичними знаннями, отриманими у лавах збройних сил; за таких умов звільнені у запас матимуть змогу швидко та ефективно інтегруватися у громадське життя та бізнес-середовище, маючи великий обсяг сучасних компетенцій, які можна застосовувати для інноваційного розвитку підприємств;

□ раннє попередження конфлікту чи локального інциденту – знаходиться у сфері відповідальності збройних сил, дипломатичного корпусу, Міністерства цифрових трансформацій та підприємств сфери зв'язку та інформатизації, останні з яких, спираючись на сучасні інформаційно-комунікаційні мережі та засоби, сприятимуть ефективній розвідці та визначенню потенційних загроз (не лише фізичних, а й у кіберпросторі). Одночасно має відбуватися двосторонній трансфер сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у межах загальної цифровізації економіки та суспільства;

□ формування інвестиційно-привабливих для національних та закордонних інвесторів секторів економіки, заснованих на технологічному домінуванні, отриманому в результаті трансферу технологій, що доцільно пов'язати із розвитком криптовалют, оскільки вона нівелює політичний та економічний вплив країн-емітентів традиційних валют (долар, євро тощо);

□ знаходження та розвинення оптимальних моделей партнерських відносин (як з внутрішніми, так і зі зовнішніми партнерами) задля прискорення післявоєнного відновлення країни.

У підсумку розвиток за цими векторами сприятиме формуванню нової інноваційної стратегії економічного розвитку країни, основаної на технологічних перевагах, цифровізації та ефективній взаємодії з партнерами.

Висновки. Україна має бути готова до будь-якого розвитку подій та формувати власну оборонну стратегію на підґрунті активізації інноваційних досліджень із подальшим трансфером технологій у цивільну економіку. Це надасть змогу отримати позитивний, а

надалі й синергетичний ефект для ВПК і суспільства.

Надалі планується проведення досліджень у напрямі формування дорожньої карти реалізації запропонованих векторів розвитку країни.

Список літератури

1. Стратегія воєнної безпеки України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text> (дата звернення 06.04.2022).
2. Туркот М. Військова складова національної безпеки України. Вісник Національної академії прокуратури України. 2016. № 2. С. 44–50.
3. Олійник Л. В. Методична система навчання військово-спеціальних дисциплін магістрів військово-соціального управління: монографія. Хмельницький: видавництво НАДПСУ, 2017. 340 с.
4. Вітер Д., Оліферук В. Концепція розвитку системи військової освіти України. *Військова освіта*. 2021. № 2 (44). С. 29-42.
5. Блощинський І. Г. Теорія та практика професійної підготовки фахівців Державної прикордонної служби України з використанням технологій дистанційного навчання. Монографія. Хмельницький: видавництво НАДПСУ, 2016. 496 с.
6. Кравченко В. І. Військова економіка та військові фінанси: нові виклики першої половини ХХІ століття. *Економіка та держава*. 2019. № 9. С. 4-11.
7. Військовий бюджет-2021. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2020/12/budget2021.html>. (дата звернення 08.04.2022).
8. Офіційний сайт Державного комітету статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення 12.04.2022).
9. Рейтинг країн по кількості військових. URL: <https://nonews.co/directory/lists/countries/number-military> (дата звернення 06.04.2022).
10. Рейтинг військової потужності країн світу. URL: <https://nonews.co/directory/lists/countries/global-firepower> (дата звернення 06.04.2022).
11. Braude M., Deger S., Sen S. (2013). Defence, Innovation and Development: the Case of Israel. *Journal of Innovation Economics & Management*, № 12, 37-57. URL: <http://www.cairn.info/revue-journal-of-innovation-economics-2013> (дата звернення 07.04.2022).
12. Національна економічна стратегія на період до 2030 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#n25> (дата звернення 06.04.2022).

References

1. Military Security Strategy of Ukraine. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text> (accessed April 06, 2022). [in Ukrainian].
2. Turkot, M. (2016). National military component security of Ukraine. *Visnyk Natsional'noyi akademiyi prokuratury Ukrayiny*, 2, 44-50. [in Ukrainian].
3. Oliynyk, L.V. (2017). Methodical system of teaching military-special disciplines of masters of military-social management: monograph. Khmelnytsky: Publishing House NASBSU. [in Ukrainian].
4. Viter, D., Oliferuk, V. (2021). Conception of the military education system's development in the Ukraine. *Viys'kova osvita*, 2 (44), 29-42. [in Ukrainian].
5. Bloshchynsky, I.G. (2016). Theory and practice of professional training of specialists of the State Border Guard Service of Ukraine with the use of distance learning technologies. monograph Khmelnytskyi: Publishing House NASBSU. [in Ukrainian].
6. Kravchenko, V. (2019). Military economics and military finance: new challenges in the first half of XXI century. *Ekonomika ta derzhava*, 9, 4-11. [in Ukrainian].
7. The military budget for 2021. Retrieved from <https://www.ukrmilitary.com/2020/12/budget2021.html>. (accessed April 06, 2022). [in Ukrainian].
8. Official site of the State Statistics Committee of Ukraine. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua>. (accessed April 14, 2022). [in Ukrainian].
9. Ranking of countries by number of military. Retrieved from <https://nonews.co/directory/lists/countries/number-military>. (accessed April 06, 2022). [in Ukrainian].
10. Rating of military power of the world. Retrieved from <https://nonews.co/directory/lists/countries/global-firepower> (accessed April 06, 2022). [in Ukrainian].

11. Braude, M., Deger, S., Sen, S. (2013). Defence, Innovation and Development: the Case of Israel. *Journal of Innovation Economics & Management*, 12, 37-57. Retrieved from <http://www.cairn.info/revue-journal-of-innovation-economics-2013> (accessed April 06, 2022).
12. National Economic Strategy for the period up to 2030. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#n25>. (accessed April 06, 2022). [in Ukrainian].